THE HARMONY OF THE METAPHYSICAL WORLD IN EASTERN AND WESTERN MYSTICAL LYRICISM

Avezov Elbek To‘rayevich
(PhD), Acting Associate Professor
elbekavezov040@gmail.com
Department of World Literature, Uzbekistan State University of World Languages

Abstract

This article examines, through a comparative-typological approach, the artistic and philosophical representation of metaphysical being in the works of two prominent representatives of Eastern mystical lyric poetry: Yunus Emre, an outstanding figure of Turkic Sufi literature of the 13th–14th centuries, and Magtymguly Pyragy, a major representative of 18th-century Turkmen classical literature. The study primarily focuses on the poetic model of the relationship between the human being, the world, and Absolute Truth, as well as on the interrelation and correspondence of such categories as the apparent and the hidden, transience and eternity, love and gnosis, spirit and nafs, time and eternity. The study demonstrates that, in Yunus Emre’s lyric poetry, the metaphysical world is constructed primarily around the ideas of divine love and unity, while the process of self-realization is presented as a spiritual journey toward the comprehension of Truth. In the works of Magtymguly Pyragy, this Sufi-metaphysical model is organically integrated with folk-poetic thinking, ethical and mystical concepts, the perception of the transience of the earthly world, and the idea of human spiritual responsibility.

Keywords

Yunus Emre, Magtymguly Pyragy, mystical lyricism, Sufism, metaphysics, existence, Absolute Truth, divine love, soul, nafs, exoteric, esoteric, transience, eternity, gnosis, poetic thought, comparative literary studies.

SHARQ VA G‘ARB MISTIK LIRIKASIDA METAFIZIK OLAM MUTANOSIBLIGI

Avezov Elbek To‘rayevich (PhD) v.v.b. dotsent
O‘zDJTU Jahon adabiyoti kafedrasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Sharq mistik lirikasining ikki yirik vakili — XIII–XIV asrlar turkiy tasavvufiy adabiyotining atoqli namoyandasi Yunus Emre hamda XVIII asr turkman mumtoz adabiyotining yirik vakili Mahtumquli Firog‘iy ijodida metafizik borliqning badiiy-falsafiy ifodasi qiyosiy-tipologik metod asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy e’tibori inson, olam va Mutlaq Haqiqat o‘rtasidagi munosabatlarning poetik modeliga, zohir va botin, foniylik va boqiylik, ishq va ma’rifat, ruh va nafs, vaqt va abadiyat kategoriyalarining o‘zaro mutanosibligiga qaratiladi. Yunus Emre lirikasida metafizik olam, avvalo, ilohiy ishq va birlik g‘oyasi asosida tashkil topishi, insonning o‘zligini anglash jarayoni esa Haqiqatni anglash sari ruhiy harakat sifatida namoyon bo‘lishi aniqlanadi. Mahtumquli ijodida esa ushbu tasavvufiy-metafizik model xalqona poetik tafakkur, axloqiy-irfoniy qarashlar, dunyoning o‘tkinchiligi va insonning ma’naviy mas’uliyati bilan uyg‘unlashadi.

Аннотация

В данной статье на основе сравнительно-типологического метода исследуется художественно-философское выражение метафизического бытия в творчестве двух выдающихся представителей восточной мистической лирики — Юнуса Эмре, видного представителя тюркской суфийской литературы XIII–XIV веков, и Махтумкули Фраги, крупного представителя туркменской классической литературы XVIII века. Основное внимание в исследовании уделяется поэтической модели взаимоотношений между человеком, миром и Абсолютной Истиной, а также взаимосвязи и соразмерности таких категорий, как явное и

сокровенное, бренность и вечность, любовь и познание, дух и нафс, время и вечность. Установлено, что в лирике Юнуса Эмре метафизический мир формируется прежде всего на основе идеи божественной любви и единства, тогда как процесс самопознания человека проявляется как духовное движение к постижению Истины. В творчестве Махтумкули данная суфийско-метафизическая модель органично сочетается с народнопоэтическим мышлением, нравственно-ирфаническими представлениями, осмыслением преходящести земного мира и идеей духовной ответственности человека.

Kalit so‘zlar: Yunus Emre, Mahtumquli, mistik lirika, tasavvuf, metafizika, borliq, Mutlaq Haqiqat, ilohiy ishq, ruh, nafs, zohir, botin, foniylik, boqiylik, ma’rifat, poetik tafakkur, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Jahon adabiy-estetik tafakkurida mistik lirika insonning tashqi borliqni tasvirlashidan ko‘ra, mavjudlikning ichki va botiniy mohiyatini anglashga intilishi bilan ajralib turadi. Bunday poetik tafakkurda tabiat, inson, vaqt, makon, o‘lim, ishq, ruh va abadiyat oddiy tasvir obyektlari emas, balki borliqning yashirin ma’nolarini ochishga xizmat qiluvchi ramziy-semantik kategoriyalarga aylanadi. Shu ma’noda mistik lirika insonning “men”idan Mutlaq Haqiqat sari harakatini badiiy ifodalovchi alohida tafakkur shaklidir. Yunus Emre ijodi ana shunday poetik-metafizik tafakkurning yuksak namunalaridan biridir. Tadqiqotlarda uning she’riyati ilohiy ishq, insonparvarlik, qalb va birlik g‘oyalarini sodda, ammo ko‘p qatlamli poetik tilda ifodalashi bilan tavsiflanadi. Yunus Emre poetikasining muhim xususiyatlaridan biri murakkab tasavvufiy-falsafiy tushunchalarni xalq tiliga yaqin badiiy shaklda ifodalashidir.

Mahtumquli Firog‘iy esa XVIII asr turkman adabiyotida tasavvufiy, axloqiy, falsafiy va ijtimoiy mazmunni xalqona poetik tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan yirik ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tadqiqotlarda uning she’riyatida diniy-axloqiy g‘oyalar, xalq ruhiyatiga yaqin obrazlar tizimi va badiiy ifoda vositalari muhim

o‘rin tutishi qayd etiladi. Mazkur ikki ijodkorni qiyosiy o‘rganish bir qator muhim ilmiy masalalarni yuzaga chiqaradi. Avvalo, ularning har ikkisi turkiy xalqlar adabiy-estetik tafakkurida tasavvufiy qarashlarning milliy poetik shakllarga aylanish jarayonini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, ular ijodida insonning tashqi mavjudligi bilan uning botiniy mohiyati o‘rtasidagi munosabat markaziy o‘rin egallaydi. Uchinchidan, “olam–inson–Haq” munosabati har ikki shoir poetikasining metafizik asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, Yunus Emre va Mahtumqulini bevosita “Sharq va G‘arb” qarama-qarshiligi doirasida talqin qilish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki har ikki shoir ham Sharqning islomiy-tasavvufiy madaniy makoniga mansub. Shu sababli mazkur tadqiqotda “Sharq–G‘arb” kategoriyasi geografik qarama-qarshilik sifatida emas, balki keyingi komparativ tadqiqotlar uchun nazariy ufq sifatida tushuniladi. Asosiy empirik material esa Yunus Emre va Mahtumquli ijodidagi metafizik tafakkurning tipologik umumiyligi va individual poetik farqlarini aniqlashga qaratiladi. Yunus Emre va Mahtumquli lirikasida metafizik borliq konsepsiyasining shakllanish tamoyillari, uning poetik-semantik mexanizmlari va “inson–olam–Haq” munosabatidagi o‘rnini qiyosiy-tipologik jihatdan aniqlash. Mistik lirikaning asosiy xususiyati shundaki, unda poetik tasvir bevosita ko‘rinib turgan voqelik bilan chegaralanmaydi. Tashqi olam hodisalari botiniy ma’nolarni ifodalovchi ramzlarga aylanadi. Shu jihatdan mistik she’riyatda “dunyo” bir vaqtning o‘zida ham real mavjudlik, ham insonni Mutlaq Haqiqat sari yetaklovchi ramziy makondir. Metafizik tafakkur esa mavjudlikning ko‘zga ko‘rinadigan qatlamidan tashqaridagi mohiyatni anglashga intiladi. Tasavvufiy poetikada bu intilish, odatda, Haqni bilish, nafsni poklash, qalbni uyg‘otish va ilohiy ishqqa erishish jarayonlari bilan bog‘lanadi. Yunus Emre tadqiqotlarida ham uning inson konsepsiyasi ontologik, epistemik va axloqiy qatlamlarda o‘rganilishi qayd etilgan. Insonning moddiy va ma’naviy tomonlari, jon, nafs, ko‘ngil va Haq ishqi o‘rtasidagi munosabatlar uning tasavvufiy dunyoqarashining

asosiy kategoriyalaridan hisoblanadi. Yunus Emre poetikasining markazida inson turadi. Biroq bu inson mustaqil va yopiq mavjudlik emas. U Haq bilan aloqada, olam bilan munosabatda va o‘z ichki “men”ini anglash jarayonida namoyon bo‘ladi. Yunus Emre ijodining falsafiy-tasavvufiy qatlamini tadqiq etgan olimlar uning she’riyatida ilohiy ishq, inson sevgisi, qalb va birlik tushunchalari o‘zaro bog‘langanini ta’kidlaydilar.

Bu yerda “inson” kategoriyasi ikki xil holatda namoyon bo‘ladi:

- **zohiriy inson** — moddiy dunyo bilan bog‘langan mavjudlik;
- **botiniy inson** — Haqiqatni anglash imkoniyatiga ega ruhiy mavjudlik.

Yunus Emre poetikasida zohir va botin o‘rtasidagi munosabat metafizik tafakkurning muhim asoslaridan biridir. Tashqi olam o‘z-o‘zicha yakuniy haqiqat emas; u ichki ma’noni anglash uchun bir bosqich vazifasini bajaradi. Bu jihatdan tasavvufiy she’riyatning ramziy tili alohida ahamiyatga ega. Yo‘l, nur, suv, gul, bog‘, dengiz, ishq, dard kabi obrazlar ko‘pincha bir vaqtning o‘zida real va metafizik mazmun tashiydi. Yunus Emrening poetik olamida “yo‘l” obrazini ham ana shu nuqtayi nazardan talqin qilish mumkin. Yo‘l tashqi harakatni emas, insonning ichki o‘zgarishini ifodalaydi. Yo‘lning maqsadi geografik manzilga yetish emas, **o‘zlikni anglash orqali Haqiqatga yaqinlashish**dir.

Mahtumquli Firog‘iy XVIII asr turkman adabiyotining yirik vakili sifatida xalqona poetik tafakkur, diniy-irfoniy qarash va axloqiy-falsafiy mushohadani bir butun badiiy tizimga birlashtirgan. Tadqiqotlarda uning ijodi diniy-axloqiy va ijtimoiy g‘oyalarni xalqona ifoda vositalari bilan uyg‘unlashtirgani ta’kidlanadi. Mahtumquli poetikasidagi metafizik qatlam Yunus Emredagi kabi inson va Haq munosabati bilan chambarchas bog‘liq. Biroq uning poetik ifodasida tasavvufiy mazmun ko‘proq axloqiy va ijtimoiy kategoriyalar bilan uyg‘unlashadi. Shuning uchun Mahtumquli ijodida metafizik borliq “narigi dunyo” haqidagi mavhum tasavvur emas. U insonning bugungi hayotdagi

axloqiy pozitsiyasini belgilovchi ma’naviy mezondir. Shoirning dunyoqarashida foniy dunyo va boqiylik o‘rtasidagi qarama-qarshilik insonni beparvolikka emas, aksincha, mas’uliyatga undaydi. Dunyoning o‘tkinchiligi anglangan sari insonning axloqiy vazifasi kuchayadi. Fano tushunchasi oddiy ma’noda yo‘q bo‘lishni emas, tasavvufiy ma’noda insonning egoistik “men”idan voz kechib, Mutlaq Haqiqat oldidagi o‘z maqomini anglashini anglatadi.

Yunus Emre poetikasida bu jarayon ko‘proq ichki ishq va o‘zlikni anglash bilan bog‘lanadi. Inson o‘zining vaqtinchalik mavjudligini anglagan sari haqiqiy mavjudlikning manbasiga yuzlanadi. Mahtumqulida esa foniylik g‘oyasi ko‘pincha hayotning o‘tkinchiligi, inson umrining chegaralanganligi va ezgu nom qoldirish zarurati bilan bog‘lanadi. Natijada ikki shoirda umumiy semantik zanjir yuzaga keladi: **dunyoning foniyligi → inson umrining qisqaligi → o‘zlikni anglash → ma’naviy kamolot → boqiy ma’no.**

Mistik lirikaning asosiy konfliktlaridan biri ruh va nafs o‘rtasidagi qarama-qarshilikdir. Nafs — insonning moddiy istaklari, xudbinligi va o‘z manfaatiga bog‘lanishini ifodalasa, ruh — uning yuksalish va Mutlaq Haqiqatga intilish imkoniyatini bildiradi. Yunus Emre poetikasida bu qarama-qarshilik ichki tarbiya va ishq vositasida hal etiladi. Inson o‘z nafsini anglab, undan ustun kelgan sari ruhiy kamolotga yaqinlashadi. Mahtumquli poetikasida ham nafsni jilovlash, insonning o‘z xulqini nazorat qilishi va axloqiy jihatdan poklanishi muhim mavzulardan biridir. Mahtumquli she’riyatida axloqiy prinsiplarning barqarorligi alohida tadqiqotlarda ham qayd etilgan. Demak, ikki ijodkor uchun ham metafizik olamga kirish tashqi marosimdan ko‘ra insonning **ichki o‘zgarishi** bilan belgilanadi.

Mazkur xulosa mistik lirikaning faqat diniy yoki estetik hodisa emas, balki inson mavjudligining universal muammolarini badiiy-falsafiy anglash shakli ekanini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kılıç, M. E. **Yūnus Emre's Poetry and Philosophy.** Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2025, Vol. 4, No. 1, pp. 135–141. DOI: 10.32739/ustad.2025.7.80.

2. Demirli, E. **Yunus'un Tasavvuf Anlayışının Kurucu Unsurları: Ezelî İnsan ve Kadim Tanrı Arasında Aşka Dönüşen İman.** Darulfunun İlahiyat, 2021.

3. Büyüközkara, E. **Ontik, Epistemik Ve Etik Açılardan Yunus Emre'nin İnsan Tasavvuru.** Sofist: Uluslararası Felsefe Dergisi.

4. Adrahtas, V. **The Feminine in the Poetry of Yunus Emre: A Case Study in the Hierophanic Dialectics of Mystical Islamic Experience.** Religions, 2021, 12(9), 727. DOI: 10.3390/rel12090727.

5. Maksadova, M. **Similes in the Poetry of Magtmguly Pyragy: the great sage and poet of the East.** Philology, No. 47, 2025/2026, pp. 59–70.

6. Kakisheva, G. **Mahtumquli Pyragy ijodining badiiy-estetik xususiyatlari.** Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2025.

7. Garayeva, G. H., Hasmammedova, A. T. **The Morality Principle in the Poetry of Magtymguly.** 2024.

8. Norkulova, Sh. **The Interpretation of a Divine Dream in Mahtumquli's Poetry.** Modern Science and Research, 2024. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.science-research.33355.

9. Taylor, J. et al. **Turkic poetic heritage as symbol and spectacle of identity: observations on Turkmenistan's Year of Magtymguly celebrations.** Nationalities Papers.